

Ірина АВТУШЕНКО

докторка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права,
Національний транспортний університет
(Київ, Україна), irena_avtushenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>

Наталія БУГЛАЙ

докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри історії,
Миколаївський національний університет ім. В.Сухомлинського
(Миколаїв, Україна), buglay@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-4313>

Конформізм і нонконформізм творчої інтелігенції в радянській Україні 1920–1930-х рр.: проблема вибору

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.080>

УДК: 94(477):394«1921/1939»

Анотація. Мета дослідження полягає в аналізі суспільно-політичних умов, в яких працювала творча інтелігенція в 1920–1930-х рр., виокремленні основних підходів щодо визначення її місця й ролі в тодішньому суспільстві, з'ясуванні причин, що спонукали представників творчої еліти ставати на шлях конформізму. **Методологія** спирається на використання принципів історизму, об'єктивності та систематичності. При визначенні структури статті використано проблемно-хронологічний підхід. **Наукова новизна.** Таке явище, як конформізм і нонконформізм, у середовищі творчої інтелігенції розглядається як складна дилема, що виникла в результаті політики радянської влади. Установлено, що репресії проти інтелігенції були спрямовані на ізоляцію та винищення незгодних, на залякування решти й залучення їх до «виховання нової людини» згідно з панівною доктриною. З'ясовано, що людина опинялася перед вибором: відмовитися від свободи думок і творчості та стати на шлях конформізму чи все-таки дотримуватися моральних принципів. Конформізм інтелігенції розглядається як захисний механізм, щоб вижити. У науковий обіг уводяться архівні документи, що відтворюють душевний стан митців, які змушені були під тиском обставин займатися критикою й самокритикою. Ті, хто відмовлявся від конформізму, потрапляли у складне, здебільшого навіть трагічне становище. **Висновки.** На основі аналізу архівних джерел та наукової літератури доведено, що терор настільки залякав інтелігенцію, деморалізував її, що на зміну кращим етичним і морально-політичним традиціям, носіями яких завжди була національна творча еліта, прийшли конформізм і соціальна апатія. Частина інтелігенції, щоб вижити в тих умовах, намагалася пристосовуватися й демонструвала відданість більшовицькій партії. У тоталітарному суспільстві неминує виникає конфлікт між свободою творчості та утилітарними потребами держави. За реалій тієї епохи він вирішувався альтернативно: або інтелігент починав «творити» відповідно до ідеологічних настанов держави, або ж остання знищувала його як митця (а нерідко й фізично).

Ключові слова: інтелігенція, конформізм, репресії, нонконформізм, творчість, інакомислення.

Вивчення історії діяльності творчої інтелігенції в УСРР/УРСР у 1920–1930-х рр. розпочалося майже відразу в умовах формування тоталітарної системи. Варто відзначити, що історіографію вказаної проблеми можна поділити на два етапи – радянський та сучасний, які відрізняються масштабами, глибиною постановки й теоретичним вирішенням. Більше того, вивчення історії інтелігенції 1920–1930-х рр. залежало від багатьох чинників: наявності кадрів, оволодіння ними методологією наукового пізнання, накопичення матеріалу і джерел, рівня теоретичного осмислення досліджуваних питань та, найважливіше, впливу ідеології й політичної кон'юнктури на результативність досліджень. Так, у працях А.Козаченка, Є.Гірчака зважаючи на позиції розкривався процес політичного розшарування української інтелігенції, водночас засуджувалися та «викривалися» так звані «українські націоналістичні ухили: хвильовизм, шумськізм, волобуєвщина»¹. У 1935 р. вийшов друком збірник «На фронті культури» (без зазначення авторства), в якому репресії щодо інтелігенції вважалися цілком правомірними. Досить широко та ґрунтовно проблеми інтелігенції розроблено в монографії С.Федюкіна, де показано психологічну кризу творчих людей, викликану складними процесами ідеологічної переорієнтації, світоглядної перебудови, зміною суспільних цінностей у державі². Помітним дослідженням 1980-х рр. стала праця Л.Ткачової, в якій розглянуто політичне розмежування інтелігенції після встановлення більшовицького режиму, її світоглядні позиції, ставлення до заходів нової влади, творчий внесок у розвиток радянської культури в республіці. Незважаючи на те, що студія страждає ідеологічними нашаруваннями, вона становить собою своєрідний історіографічний підсумок досліджень з історії інтелігенції радянської доби³.

У 1990-х рр., із ліквідацією політико-ідеологічних лещат, коли склалися умови для глибокого, об'єктивного висвітлення української історії, з'явилися й нові праці. У них переважно висвітлювалися репресії щодо інтелігенції, а не сама поведінка творчої еліти. Так, у колективній розвідці 1990 р. на досить широкому архівному матеріалі показано складний і трагічний період в історії української інтелігенції 1920–1930-х рр. Значну увагу приділено репресивним акціям проти творчої еліти, насамперед політичним процесам у вказаний час. Висновок авторів про знищення «старої» інтелігенції, а з нею й етичних та морально-політичних традицій, брак яких відчувається досі, приймається цілком⁴.

У студії В.Даниленка та Г.Касьянова основну увагу приділено взаємовідносинам інтелігенції й адміністративно-командної системи. Автори зазначають, що розвиток української культури досліджуваного періоду, яку більшовицька влада вважала переважно «дрібнобуржуазною», мав здійснюватися в інтересах «передового класу», тобто робітничого⁵. Окремі проблеми культурної сфери сталінського часу висвітлено у розвідці В.Даниленка, зокрема посилення адміністративних засад, політичні репресії проти творчої інтелігенції, згортання українізації тощо⁶. Особливої уваги заслуговує доробок Ю.Шаповала, котрий на архівних матеріалах, що були десятиріччями недоступними для фахівців, аналізує складний і водночас трагічний період

¹ Козаченко А. Українська культура, її минушина й сучасність. – Х., 1931. – 167 с.; Гірчак Є.Ф. Завдання національно-культурного будівництва: до тримісячника української культури. – Х., 1929. – 46 с.; Його ж. На два фронти в боротьбі проти націоналізму. – Х., 1932. – 348 с.

² Федюкін С.А. Борьба коммунистической партии с буржуазной идеологией в условиях перехода к нэпу. – Москва, 1977. – 352 с.

³ Ткачова Л.І. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985. – 190 с.

⁴ Чехович В.А., Касьянов Г.В., Ткачова Л.І. Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х рр.). – К., 1990. – 42 с.

⁵ Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991. – 96 с.

⁶ Даниленко В.М. Посилення адміністративних начал в організації культурного життя в Україні в 20–30-ті роки та його наслідки // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. – К., 1993. – С.45–69.

суспільно-політичного життя радянської України 1920 – початку 1950-х рр., відтворює замовчувану раніше історію гучних політичних процесів, маловідомих сфабрикованих справ, висвітлює поламани репресивною машиною долі окремих українських інтелігентів. Автор часто досить по-новому підходить до знаних і водночас викривлених, спотворених сторінок історії, зокрема показує вплив політичних репресій на свідомість творчих людей та їхні подальші дії на терені культури, запровадження комуністичної цензури тощо⁷. Репресивні дії більшовицької влади проти інтелігенції знайшли відображення у працях А.Балабольшенка, С.Старовойтової, В.Ткаченка, Ю.Шемшученка, С.Кокіна, О.Мовчан⁸. Монографія Н.Чечель, що торкається проблеми взаємодії влади й інтелігенції, присвячена театральному відродженню 1920-х рр. У ній аналізується зв'язок класичних постановок із подіями 1920–1930-х рр., приділяється значна увага новаторському мистецтву Л.Курбаса⁹. Також слід відзначити книгу, в якій розповідається про долю М.Василенка, С.Єфремова, В.Підмогильного, М.Яворського та інших, безвинно засуджених і в переважній більшості знищених у сталінських таборах. У ній відтворено долі діячів культури у взаємозв'язку з подіями суспільного життя України, показано тиск партійно-державної влади на їхню творчість методом настанов та політичних репресій¹⁰. Головною темою колективної праці за редакцією Ю.Курносова стало «формування інтелігенції органами тієї влади, яка з'явилася в Україні, залучення попередніх і тогочасних поколінь інтелігенції до діяльності в економічній та духовній сферах, матеріально-побутові умови їх існування й жахливість небачених репресій, що під корінь скошили інтелектуальні сили нації». У дослідженні ґрунтовно висвітлено внесок творчої та наукової еліти в культурне будівництво, тиск із боку партійно-державних органів на її діяльність¹¹. Історіографію доповнюють дисертаційні дослідження, зокрема М.Кузьменка, В.Очеретянка, О.Тарапон¹². Натомість у вітчизняній історіографії відсутні узагальнюючі праці, що безпосередньо висвітлювали б таке явище, як конформізм і нонконформізм у середовищі творчої інтелігенції та причини його існування, іншими словами, чому люди розумової праці починали продукувати твори, котрих потребувала радянська влада, цькуючи при цьому своїх учорашніх соратників.

Більшовицькі лідери небезпідставно вбачали в інтелігенції, особливо в так званій «традиційній», носія демократичних традицій, ідейну опозицію, що не вписувалося у суспільно-політичну модель «пролетарської держави», орієнтованої на придушення будь-якого спротиву. На початку 1920-х рр. у партійному середовищі відбувалися дискусії, присвячені визначенню місця й ролі інтелігенції у суспільстві. Зокрема

⁷ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К., 1990. – 144 с.; *Його ж.* Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 351 с.; *Його ж.* Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 270 с.; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 608 с.; Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 560 с.; *Його ж.* Полювання на «Вальдшнепа»: Розсекречений Микола Хвильовий. – К., 2009. – 296 с.

⁸ Балабольшенко А. «СВУ»: суд над переконаннями // Вітчизна. – 1989. – №11. – С.159–179; Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками правосерівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920–1924 рр. – К., 1993. – 58 с.; Старовойтова С.В. Несправедливо забуті імена: діячі української творчої інтелігенції в роки культу особи Сталіна. – К., 1991. – 42 с.; Шемшученко Ю.С. Жертви репресій. – К., 1993. – 275 с.; Ткаченко В.В. У лещатах тоталітарного тиску: наукові кадри України у 20–30-ті рр. ХХ ст. // Література та культура Полісся. – Вип.46. – Ніжин, 2008. – С.168–184.

⁹ Чечель Н. Українське театральне відродження: західна класика на українській сцені 1920–1930-х рр.: Проблеми трагедійної вистави. – К., 1993. – 143 с.

¹⁰ Репресоване «відродження» / Упор. О.І.Сидоренко, Д.В.Табачник. – К., 1993. – 397 с.

¹¹ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. / За ред. Ю.О.Курносова. – Кн.2. – К., 1994. – 172 с.

¹² Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Х., 2005. – 25 с.; Очеретянка В.І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1999. – 20 с.; Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 – поч. 1930-х рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.

А.Луначарський і Л.Троцький, указуючи на своєрідність специфіки культурної сфери, передбачали більш ліберальний підхід. Перший із них завдання старої, дореволюційної інтелігенції вбачав у тому, що вона повинна «вести націю за собою і служити їй», але при цьому висував умову її лояльного ставлення до більшовицької партії, яка б «указувала політичний напрям і забезпечувала керівництво»¹³. Таким чином, інтелігенції відводилася роль культурного авангарду. Натомість прибічники більш жорсткого курсу передбачали постійний партійно-державний контроль («партійне керівництво») над інтелігенцією, розглядаючи останню як засіб для досягнення певної політичної мети. М.Бухарін заявляв: «Нам необхідно, щоб кадри інтелігенції були натреновані ідеологічно на певну манеру. Так, ми будемо штампувати інтелігентів, будемо виробляти їх, як на фабриці»¹⁴. Однак слід зазначити, що погляди політичних лідерів 1920-х рр. стосовно інтелігенції були досить суперечливими, характеризувалися непослідовністю. На нашу думку, це пояснювалося передусім тим, що «класовий» критерій не давав можливості відійти від прагматично-утилітарних позицій при визначенні її ролі у суспільстві. На практиці другий підхід мав значну перевагу, і наприкінці 1920-х рр. став домінуючим.

Перед представниками творчої інтелігенції поставала дилема: залишатися самими собою відповідно до власних моральних принципів чи стати на шлях конформізму. М.Бердяєв зазначав, що тоталітарна держава «подвійно діє на творців духовної культури». Вона або підкупує, обіцяє всі блага, вимагаючи натомість слухняного виконання соціальних замовлень, або ж переслідує інтелектуалів і робить мучениками¹⁵. За таких умов багато хто займав конформістську позицію, пристосовувався, зрікався свободи думки і творчості. Це можна розглядати як захисний механізм із метою виживання. Інші ж відкидали конформізм та потрапляли у складне, а здебільшого трагічне становище. Отже в тоталітарній державі неминуче виникав конфлікт між свободою творчості й утилітарними потребами соціально-політичної системи. У політичних реаліях досліджуваного періоду цей конфлікт вирішувався альтернативно: або талановита людина починала «творити» відповідно до ідеологічних настанов тоталітарної системи, або ж остання знищувала її як митця (а доволі часто й фізично).

Уже на початку 1920-х рр. до найбільш національно-свідомої частини української інтелігенції більшовики з метою політичного «виховання» почали застосовувати репресивні методи. В УСРР вони мали певні особливості. Будуючи тоталітарну державу, радянське керівництво свідомо завдавало удару насамперед по інтелігенції. Її національні прагнення тлумачилися як прояв «класових прагнень української буржуазії», що було дуже зручно з політичного погляду, але виключало можливість гнучкої політики стосовно інтелігенції. Цим пояснюється жорстокість, з якою винищувалися ті, хто виявляв ознаки національної свідомості (чи в кого їх могли запідозрити).

Ставлення радянської влади, зокрема ДПУ, до української інтелігенції у травні 1921 р. красномовно висловив державний обвинувач у справі українських есерів М.Лебединець, заявивши, що «ця архішовіністична інтелігенція бажає вільно жити та легалізуватися. Навіщо ж радянській владі легалізувати того, кого вона виганяла, виганяє і буде виганяти»¹⁶. Такою самою була й особиста позиція В.Леніна, який 1922 р. у секретному листі до В.Молотова та членів політбюро писав, що чим більше буде

¹³ *ОКоннор Т.Е.* Анатолий Луначарский и советская политика в области культуры / Пер. с англ. – Москва, 1992. – С.61–62.

¹⁴ Судьбы русской интеллигенции: Материалы дискуссий: 1923–1925 гг. – Новосибирск, 1991. – С.39.

¹⁵ *Бердяев Н.А.* Кризис интеллекта и миссия интеллигенции // Интеллигенция. Власть. Народ: Антология. – Москва, 1993. – С.284.

¹⁶ Дело членов Центрального комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет). – Х., 1921. – С.402.

знищено «цієї публіки», тим краще¹⁷. У газеті «Коммунист» від 14 липня 1921 р. було вміщено інструкцію ЦК КП(б)У про «постановку показових судових процесів», де зазначалося, що вони будуть одними з найбільш популярних і доступних форм та методів агітації і пропаганди, повинні систематично проводитися партійними організаціями на місцях. В інструкції підкреслювалося, що для участі у процесах не тільки як суддів, а і як свідків, необхідно систематично залучати «випробуваних» робітників, котрі мають великий досвід та користуються довірою. У підсумку судові процеси одну частину інтелігенції залякували й дезорганізовували, робили її більш конформованою до влади, а іншу, навпаки, незважаючи ні на що спонукали до опору. Наприклад, Закордонна делегація УПРС на чолі зі М.Грушевським оцінила Київський процес як «ланцюг хворобливих і шкідливих для соціалістичної революції помилок»¹⁸.

Репресії проти інтелігенції мали подвійну мету: ізоляція й подальше винищення дисидентів, а на їхньому прикладі залякування решти та залучення до «виховання нової людини» згідно з панівною доктриною. Місце інтелігента у суспільстві визначалося не його творчою обдарованістю, професіоналізмом, а політичними та ідейними позиціями, ставленням до правлячої партії.

Промовистий епізод, що висвітлює моральну атмосферу того часу, подав у своїх спогадах В.Костенко, колишній голова правління капели «РУХ», заснованої Б.Левицьким у 1923 р. (спочатку абревіатура розшифровувалася як «Робітники українських хорів», а згодом, із посиленням політичного тиску, вона тлумачилася як «Революційний український хор»). В.Костенко згадував, що одного разу «капельни» зібралися на чергову репетицію та чекали на диригента,

«не минуло й 10 хвилин як у кімнату буквально влетів Б.Левицький із піднятими руками, радістю на обличчі й сльозами на очах. Він вигукнув: “Пройшов! Пройшов! Владикою мира будет труд!”. Виявилось, що нашого керівника, в числі інших, викликали в особливу комісію для співбесіди на лояльність і допущення до подальшої трудової діяльності осіб інтелігентної праці на керівних громадських посадах. Коли все з’ясувалося, радості хористів не було меж... Це була справді невимовна радість усього колективу, адже кожен із нас розумів ціну сказаних диригентом слів»¹⁹.

У 1924 р. в Києві відбувся показовий процес над представниками української інтелігенції. У липні попереднього року ДПУ заарештувало кілька десятків підозрюваних у членстві у «шпигунській підпільній організації» «Центр дії». Під судом опинилися 18 осіб, у тому числі академік ВУАН М.Василенко, його брат К.Василенко, професор-економіст П.Смирнов, викладачі Київського інституту народного господарства Л.Венгеров, П.Тарковський, службовці та студенти²⁰. Усіх їх звинувачували у шпигунстві на користь Польщі, Франції, в налагодженні «лінії зв’язку» з еміграцією, у створенні «контрреволюційної організації». Обвинувачення ґрунтувалося на відомостях про те, що члени «Центру дії» збиралися у М.Василенка й обговорювали становище у країні, не завжди схвалюючи заходи радянської влади, що й послуговувало доказом існування «центру».

¹⁷ Ленин В.И. Письмо В.М.Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б) 19 марта 1922 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №4. – С.193.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.1.

¹⁹ Пархоменко Л. Реабілітований помертвено // Музика. – 1992. – №3. – С.27.

²⁰ Дело Киевского областного Центра действия. – Х., 1927. – С.7.

Під час процесу створювалася відповідна суспільна атмосфера: організовувалися збори й демонстрації трудящих, на яких засуджували «контрреволюціонерів і шпигунів». Такі «заходи» давали бажані для режиму результати. З осудом «шпигунів» у газеті «Правда» від 12 травня 1924 р. виступили академіки ВУАН А.Кримський і П.Тутковський. За таких умов особистість як громадянин та суб'єкт політичних відносин розпадалася. Вона включалася у складну систему мотивацій, над якою висів «дамоклів меч» влади з усім арсеналом загроз: від позбавлення засобів існування й соціального статусу до позбавлення життя. Влада формувала суспільну думку за допомогою сили, що оточувала кожну людину і сприяла розвитку тотального конформізму в поведінці. Тим самим конформізм сприяв соціалізації особистості в новому тоталітарному суспільстві, «в якому певні вчинки, зазвичай осуджені, в одну мить стають нормою», і «звичайна» людина ставала конформістом-карателем, який працює на благо країни. Таким чином формувалася особистість, яка відрізнялася високим рівнем конформізму й була готова підкорятися будь-яким наказам.

Процес над київським «Центром дії» красномовно застерігав щодо наслідків діяльності ту частину інтелігенції, яка намагалася вийти за межі офіційно визначеного шляху. Більшовицьке «табу» на інакомислення набувало дедалі більшої окресленості, а засоби «спонукання» до єдиновірства ставали щораз жорсткими, точніше репресивними. За словами М.Кузьменка, «науково-педагогічна інтелігенція була об'єктом і водночас суб'єктом політичної цензури, брала участь в різних політико-ідеологічних кампаніях з метою виявлення свого лояльного ставлення до режиму задля фізичного збереження та творчості. [...] Мотиви співпраці “поворотівців” з більшовиками мали соціально-побутове і суто професійне підґрунтя»²¹.

На VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У (1924 р.) було ухвалено «Відозву до української радянської інтелігенції та радянської громадськості» з погрозами на адресу тієї частини, яка не квапилася декларувати свою відданість радянській владі («Залишається ще по різних закутках України пасивна їхня братія, яка, приховавши в найвіддаленіших глибинах своєї душі схильність до класово вигідної для неї ідеології українського фашизму, не втрачає своєї надії на її втілення та вичікує»²²).

Великі можливості для ескалації напруженості на «фронтах класової боротьби» відкрило наприкінці 1920-х рр. сталінське теоретичне положення – теза про «загострення класової боротьби» у країні на шляху просування до соціалізму. Вона базувалася на гіперболізації «класового підходу», швидко перетворилася на ідеологічний штамп і стала зручним приводом для придушення щонайменшого опору з боку інтелігенції, робила останню більш конформованою по відношенню до влади.

У ту пору письменник М.Драй-Хмара у своєму щоденнику відзначав: «Але часи, часи! Щоб ніякісінької тобі опозиції не було! Щоб ніхто й не посмів не то що друкувати вільне слово, а навіть думати вільно! Для чого ж напружувати зголомнілі мізки, коли є готова система думання й філософствування?»²³. Ці слова влучно подають концептуальну суть того, що вкладається в поняття «тоталітаризація культури».

Інтелігенцію перетворили на своєрідного внутрішнього ворога, з яким необхідно було боротися всіма відомими засобами. Водночас розгорталася «боротьба» проти «великодержавного шовінізму та місцевого націоналізму». Ярлик «націоналіста» було заготовлено для національно свідомої інтелігенції, яка виступала за всебічний розвиток української культури як самобутнього явища, що, звичайно ж, не вкладалося у «прокрустове ложе» тоталітарної ідеології.

²¹ Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст. ... – С.19.

²² Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У: Стенографический отчёт. – Х., 1924. – С.192.

²³ Жулинський М. Из забуття в безсмертя. – К., 1990. – С.207.

У цій ситуації відбувся новий показовий процес, який розпочався в березні 1930 р. у Харкові над учасниками так званої «Спілки визволення України». «Справа СВУ» стала своєрідною віхою в історії інтелігенції України. Цей процес виявив велику кількість кримінально-політичних ярликів, які застосовувалися по відношенню до дореволюційної інтелігенції, і мали «національне забарвлення»; продемонстрував можливості позасудових розправ, адже число жертв набагато перевищило число учасників харківської «вистави». В.Ткаченко зазначав: «Очевидною була спрямованість репресій проти високоосвіченої та інтелектуально розвиненої частини національної еліти – наукової і творчої інтелігенції»²⁴.

Керівником цієї сфабрикованої організації було оголошено віце-президента ВУАН С.Єфремова, переслідування якого розпочалося задовго до згаданого процесу. Із цього приводу у його щоденнику від 15 травня 1923 р. читаємо: «Позавчора дістав записки до ДПУ на сьогоднішній день, бо справа з моєю висилкою і досі не була закінчена і повисла у повітрі. Виклик до такої установи, як ДПУ, раз у раз нагадує про “бренність” усього на світі і нічого доброго не ворожить»²⁵. Утім того разу С.Єфремова не вислали й наступні кілька років він плідно працював. Проте змиритися зі пристосуванством, що панувало у стінах академії, він не міг. Особливе занепокоєння в нього викликало те, що науковці були орієнтовані не на творчу працю, а на «політичне базікання», до того ж не завжди безневинне. Він наголошував, що у країні діє примус, який «паплюжить найкращі мрії людського серця». У більш пізніх щоденникових записах С.Єфремова дедалі частіше зустрічаються свідчення про гнітючу ситуацію, що склалася в академії наук та взагалі в державі.

Партійно-радянське керівництво дратувало те, що старі фахівці, як С.Єфремов, не йшли на «зближення», більше того, критикували владу за відсутність свободи слова, переслідування інакомислячих. У зв'язку з цим Ю.Шаповал наводить такий приклад: 30 вересня 1926 р. у театрі ім. І.Франка в Києві відбулася зустріч академіка С.Єфремова з П.Любченком, тодішнім головою Київського облвиконкому. На запитання радянського функціонера про те, коли він «почне активно працювати», тобто співробітничати з владою, науковець відповів:

«Я думаю, що ніяка робота не можлива без волі слова. Ні державна, ні політична, ні культурна. І доки ви стоїте на своїй позиції – не давати інакомислячим говорити, доти я в пресі не виступатиму, бо вважаю, що і преси немає, а самі каззонні видання... Та й ще одно: ну нехай би я почав у вас писати, що б я писав? Півправду я не можу писати, а цілої ви не даєте. І вийшло б, що тільки всі говорили б, що більшовики купили Єфремова»²⁶.

В умовах, коли деформації політичного характеру неминуче викликали деформації моральності, навіть елементарна людська порядність ставала демонстрацією громадянської позиції, адже в будь-який момент вона могла стати приводом до зловісних звинувачень у «політичній близорукості» або «сприянні ворогам народу». І цього не довелося довго чекати. Уже на лютого-березневого 1927 р. пленумі ЦК КП(б)У Л.Каганович охарактеризував С.Єфремова як керівника «явно ворожого кадетського угруповання» та «найбільш яскравого представника ворожої ідеології»²⁷.

²⁴ Ткаченко В.В. У лещатах тоталітарного тиску... – С.182.

²⁵ Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – С.37.

²⁶ Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – С.87–88.

²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.253. – Арк.13–14.

В останньому щоденниковому записі за 1928 р. учений занотував, що його запрошив до ВУАН Д.Заболотний, який у той час був її президентом, і повідомив, що президія під тиском комуністів ухвалила резолюцію, в якій записано про зняття С.Єфремова з посад секретаря відділу та всіляких комісій, додавши: «Скрипник обіцяв, що як ми підпишемо цю резолюцію, то цькування проти вас припиниться і вам спокійно дадуть займатися науковою роботою, або вас вишлють в Наримський край»²⁸.

Із цього приводу С.Єфремов записав, що це була зрада, назвавши членів президії холопами й лакеями. Додав також, що коли б М.Скрипник на біле сказав, що то чорне – ніхто б і перечити не посмів. Аналізуючи ситуацію, яка склалася в Академії наук та у країні, він дійшов висновку, що це «дім божевільних», в якому вже нічого не розбереш. Свідомий своєї долі, С.Єфремов ішов їй назустріч гордо й непохитно, несучи важкий тягар неминучої розплати. Свої думки, осмислення подій, що відбувалися в той час, він записував у щоденник, який, до речі, під час слідства було долучено до справи та використано обвинуваченням.

Більшовицька влада справедливо вбачала в критично мислячих інтелектуалах найбільшу небезпеку своєму пануванню. Тому вона намагалася придушити вільнодумство інтелігенції, критичні настрої, зруйнувати її професійні організації та, знищивши опозиційну частину й деморалізувавши репресіями основну масу, повернути на свій бік, тобто радянлізувати.

Причетність до «справи СВУ» ганебним тавром позначилася на долі тієї частини українських діячів, що потрапили в поле зору слідчих ДПУ. Їх усіляко засуджували, за будь-якої нагоди паплюжили їхні імена. Така доля спіткала й письменника М.Івченка. Як це відбувалося, згадував колишній літературний критик часопису «Пролітфронт» Г.Костюк: «М.Хвильовий, будучи головним редактором журналу, наказав мені написати принципову статтю про роман М.Івченка “Робітні сили”. [...] Для мене це була річ, яку я писав, стаючи собі на горло, гвалтуючи своє сумління»²⁹. Цей епізод красномовно свідчить про умови життя і праці української інтелігенції, яку Г.Костюк порівнював із кроликами перед пащею удава: один крок убік від офіційної доктрини – і тебе проковтне репресивна машина.

Як наслідок, М.Івченко був усунений від літературного життя та, щоб якось прожити, був змушений із Харкова перебраться до Києва, працювати економістом у банку. За спогадами доньки письменника, він у 1936 р., відчуваючи, що репресії все ж таки не оминуть його, симулював нервові захворювання та два місяці перебував на лікуванні. Після чого вирушив до Москви, але влаштуватися на роботу там не зміг, і переїхав до Владикавказу, де працював за спеціальністю на агрономічній станції. У 1939 р., захворівши на сибірську виразку, він помер.

На початку 1930-х рр. марксистська критика використовувалася не тільки як прямий провідник комуністичної ідеології, а і як своєрідний каральний орган. Треба відзначити, що ряд представників старої інтелігенції повністю скорилися системі й підтримали її своїм ім'ям, із притаманним для того часу пафосом брутално засуджуючи своїх учорашніх колег і друзів.

Зокрема журнал «Музика масам» опублікував статтю П.Козицького, присвячену діяльності Г.Давидовського, де йшлося, що цей композитор «легкого жанру», із невибагливим смаком, використовує «стиль примітивного хоралу», який наближає до церковної музики, удається до натуралізму з його зовнішньою ілюстративністю, звертається до форми попури. Та це, за словами П.Козицького, не найбільші вади творів Г.Давидовського. Набагато важливіше, «які думки, ідеї композитор уподобав і пропагує своїм мистецтвом, світогляд якого класу він своїм мистецтвом відображає»³⁰.

²⁸ Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – С.715.

²⁹ Див.: Репресоване «відродження». – С.105.

³⁰ Козицький П. Що таке «давидовщина» і чому ми з нею боремося // Музика масам. – 1930. – №1/2. – С.11.

Проаналізувавши тексти пісень, до яких звертався Г.Давидовський, а також концепції двох його опер – «Перемога пісні» й «Під звуки рідної пісні», критик зробив висновок, що композитор пропагує своїм мистецтвом «дрібновласницький життєвий ідеал», а також намагається піднести роль народної пісні як виразника національного духу. Навіть із Шевченкових віршів обирає ті, що підтверджують його вподобання. У статті так репрезентувався головний зміст творів Г.Давидовського: «Ця ідеологічна концепція – відтворити через пісню славне героїчне минуле гетьманської України – концепція знайома. [...] Це концепція українських капіталістичних, буржуазних, націоналістичних, соціал-фашистських елементів»³¹.

На нашу думку, статтю слід уважати компромісною, тому що П.Козицький змушений був доводити свою лояльність «справі пролетаріату». Ця публікація за своєю ідеологічною спрямованістю цілком може бути віднесена до «політичних звинувачень», а ніяк не до музично-критичного аналізу. Під впливом політичних репресій П.Козицький став конформованою й переляканою людиною, про що може свідчити той факт, що коли 1929 р. помер його батько-священик, то він не приїхав на похорон, не передав грошей. Через деякий час усе ж таки надіслав гроші додому, але сам так і не з'явився, боячись накликати на себе біду через зв'язок зі «служителем культу».

Ще один приклад наводить у своєму щоденнику М.Драй-Хмара. Під час диспуту з приводу Винниченкової «Сонячної машини» із засудженням цього твору виступив М.Могилянський, підтримавши партійних критиків І.Лакизу й С.Щупака. М.Драй-Хмара так відгукнувся на це:

«Огидний виступ. Не личить він старому чоловікові. Не подобається тобі "Сонячна машина", – ну, й добре, а чого ж тобі лізти на естраду й поруч з тими, хто тебе недавно так ганьбив, співати в унісон? Ні, це справді було якесь дивовижне тріо: Щупак, Лакиза і Могилянський. Можна було навіть подумати, що Михайло Михайлович підлабузнюється до дужих світу цього»³².

На нашу думку, припущення М.Драй-Хмари цілком справедливе. Проводячи регулярні «чистки», політичні репресії у середовищі української інтелігенції, більшовицька влада прагнула залякати або заохотити до співпраці. Усе це мало сильний вплив на свідомість представників творчої праці, тож дехто з них, щоб зберегти своє життя, починав коритися системі, пристосовуватися до вимог часу, тобто ставати конформістами. Зрештою в переважній більшості людей, якщо не цілого покоління, було вироблено рабську свідомість, понівечено загальнолюдську мораль, до чого у принципі і прагнув сталінський режим. Як правило, подібні виступи ініціювалися політичним керівництвом, котре поступово домагалось розколу серед інтелігенції за принципом «розподіляй і володарюй».

У 1933 р. історикові О.Оглоблину було поставлено директивну вимогу написати критичну статтю про М.Грушевського або М.Слабченка, але він цього не зробив, оскільки перший був його особистим противником, а другий – найліпшим приятелем. Утім наступного року йому все ж таки довелося підготувати публікацію – менш актуальну політично й не таку важку для автора в моральному сенсі. Це була стаття про М.Довнара-Запольського та його школу, до якої почасти й сам О.Оглоблін колись належав. Не написати він просто не міг, тому що був би знищений репресивною

³¹ Там само. – С.14.

³² Жулинський М. Из забуття в безсмертя. – С.212.

машиною. Поступившись своїми принципами, історик продукував те, чого вимагало партійно-державне керівництво. Як зазначав В.Ткаченко:

«Щоб вижити в нелюдських умовах, науковцям доводилося використовувати засоби соціальної мімікрії, маскуватися, приховувати свої справжні думки і почуття тощо. Це призводило до того, що незалежність думки стала небезпечним раритетом, переважали інші якості – конформізм, уміння пристосовуватися, демонструвати відданість, “завязіть” у виконанні планів партії»³³.

У суспільстві 1920–1930-х рр. панувала демагогія, побудована на апологетичному цитуванні В.Леніна, Й.Сталіна, нігілістичному ставленні до класичної культурної спадщини, навішуванні політичних ярликів. Тому творці нового ідеологічного міфу так наполегливо, через силу, добивалися визнання від творчо мислячих митців абсолютної правоти «пролетарської ідеології» й, головне, таврування «помилковості» інших, відмінних поглядів; визнання своїх «помилкок», самокаяття, повної відмови від себе як вільномислячої індивідуальності в ім'я розчинення в масі покірних. Ширилася духовна атмосфера нетерпимості до інакомислення, що в ідеалі мало сприяти стандартизації суспільства, уніфікації особи, повній ідеологізації всіх сфер життя, соціальних структур, що неухильно призводило до тоталітаризації культурної сфери.

Творча інтелігенція по-різному сприймала критику з боку партійних органів. Наприклад, поет С.Голованівський написав листа на ім'я П.Постишева з подякою за різкі відгуки про його твір «Книга поем»³⁴. Він запевняв партійного функціонера в тому, що найближчим часом виступить у пресі з самокритикою. Таким чином, поет ставав на шлях конформізму, щоб зберегти власне життя. А, можливо, він насправді був переконаний у безгрішності рішень партії.

Тим часом репресії, здійснювані під ширмою боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», наростали. Арешти, страти охопили всі прошарки інтелігенції. Ряд організацій, установ і закладів було знищено вщент. Черга дійшла й до театру «Березіль», що тісно був пов'язаний із процесами, які відбувалися в Україні, і намагався під керівництвом режисера Л.Курбаса та його учнів показати проблеми, котрі хвилювали українське суспільство, але це не подобалося партійній верхівці.

У червні 1929 р. на театральному диспуті Л.Курбас висловив «аполітичне» твердження, мовляв, «Березіль», як і будь-який театр, занадто далеко стоїть від «ухилів у партії»: «Як усі безпартійні люди, ми не можемо мати до цього прямого відношення, і я особисто не берусь розв'язати для себе остаточно і ясно питання – який у даний момент ухил неправильний, чому лінія партії в даному випадку обов'язкова і правильна»³⁵. За це висловлювання його звинуватили в «надкласовості» працівників мистецтва та назвали представником «українського буржуазного націоналізму».

Улітку 1933 р. другий секретар ЦК КП(б)У П.Постишев, форсуючи становлення «соціалістичного реалізму», викликав Л.Курбаса та заявив йому, що партія вимагає перебудування театру на засадах, відповідних до вимог доби, тож він має засудити діяльність М.Хвильового, М.Куліша. Однак режисер відмовився розбудовувати театр згідно з партійними установками, наголосивши, що він не може грати роль ляльки, чийми руками й ногами рухає хтось інший³⁶.

³³ Ткаченко В.В. У лещатах тоталітарного тиску... – С.183.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6219. – Арк.46–47.

³⁵ Лесь Курбас: у театральній діяльності, в оцінках сучасників: Документи. – Балтимор; Торонто, 1989. – С.601.

³⁶ Яремко С., Ревуцький В. Нариси з історії української культури: У 3 кн. – Кн.2. – Едмонтон, 1984. – С.85.

Театральний сезон 1932/1933 рр. у «Березолі» був перевіркою того, наскільки Л.Курбас хоче «виправити» свою «націоналістичну лінію». Вистава за п'єсою М.Куліша «Маклена Граса» стала найкращою відповіддю. Тож 3 жовтня 1933 р. в газеті «Комуніст» з'явилася рецензія на цю постановку, де зазначалося:

«Провід театру, а передусім Л.Курбас, веде свій колектив од поразки до поразки, бо, бурхливо зростаючи політично й культурно, маси не сприймали й не сприймають фальшивих, не художніх, не наших речей. Пролетарська громадськість вимагає, щоб творчий акторський колектив [...] рішуче позбувся своїх помилок, викрив їх до кінця й на ділі [...] І коли Л.Курбас стає за гальмо, то колектив вправі і зобов'язаний рішуче підправити свій мистецький провід»³⁷.

Постановою Народного комісаріату освіти УСРР від 5 жовтня 1933 р. Л.Курбаса було знято з посади художнього керівника та директора театру «Березіль». Того ж дня іншою постановою освітнього відомства республіки очільником закладу призначили О.Лазоришака, а художнім керівником – М.Крушельницького, котрі почали впроваджувати у життя всі вимоги партії³⁸.

Терор чинився під потужним ідеологічним прикриттям, за потужної психологічної обробки, в умовах масової істерії. Усе це створювало у суспільстві таку духовну атмосферу, яка ставала базою формування нового типу інтелігента, позбавленого ідентичності й напряду «підключеного» до струмів офіційної політики. Митці починали жити та діяти не своєю волею, а виконувати замовлення партійних органів. Вони вже не належали до тієї «позастанової, позакласової» групи людей, яку ми називаємо творчою елітою. Свідченням такої трансформації може бути стаття, що з'явилася в газеті «Вісті» 16 жовтня 1933 р., в якій актори театру, зокрема М.Крушельницький, Н.Ужвій, О.Лазоришак, Л.Дубовик, Б.Дробинський піддали критиці попередню роботу «Березоля» й обіцяли добре попрацювати над «більшовицькою перебудовою» закладу. Стосовно ж М.Куліша, автора п'єси «Маклена Граса», то, перебуваючи на лікуванні в Кисловодську, під враженням від рецензій і статей у пресі з приводу прем'єри його твору, у листі до О.Корнеєвої-Маслової він написав про те, що взято курс на знищення його як художника³⁹.

Усі ці події впливали на свідомість інтелігенції, про душевний стан якої свідчать матеріали особових фондів архівів. Так, М.Куліш писав О.Корнеєвій-Маслової:

«Мені наш нарком (мається на увазі В.Затонський – *Авт.*) на початку грудня 1933 року зауважив, що я перебуваю, на його думку, в одриві від партії і дав мені півтора місяці на те, щоб я себе виправив. Те, що я перебував у певному відриві од партії (літературна моя діяльність) це такий факт, що я думаю – за півтора місяці навряд чи можна себе виправити. Але я виправляю. Виступаю й самокритикуюсь. Не легко мені це дається, доводиться буквально вивертати в собі все і перетрушувати себе всього і всю свою літературну продукцію. Цими днями я написав листа до редакції газети «Комуніст» під назвою 10-7=3. У цьому листі я, усвідомивши всі свої помилки, викреслюю зі своєї десятирічної літературної роботи сім років. Думаєте легко це робити?»⁴⁰.

³⁷ Таран Ф. «Маклена Граса» в театрі «Березіль» // Комуніст. – 1933. – 3 жовтня. – №233. – С.3.

³⁸ Лесь Курбас: у театральній діяльності, в оцінках сучасників. – С.706–707.

³⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф.941. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.1.

⁴⁰ Там само. – Спр.54. – Арк.1.

Отже репресивні дії максимально тоталітаризували політичну владу, ще більше обмежили свободу у суспільстві, посилили залежність інтелігенції від органів та осіб, що виконували владно-партійні функції. Трагізм ситуації полягав у тому, що таке становище багатьма сприймалося як природне, навіть більше – розглядалося як здійснення ще одного важливого кроку на шляху до комуністичного майбутнього.

В умовах терору інтелігенція була залякана й деморалізована. На зміну кращим етичним та морально-політичним традиціям, носіями яких вона була, прийшли конформізм, соціальна апатія, політичне, духовне пристосуванство. Саме в роки масових репресій відбулося повне знецінення особистості, людського життя, що вело до втрати інтелігенцією гуманності та порядності, переродження її в уніфікований прошарок «працівників розумової праці». Репресії у цілому й, зокрема, стосовно митців, деформували розвиток українського суспільства, призвівши до безповоротних втрат у сфері культури.

Історія 1920–1930-х рр. має яскраві приклади як жертвовного служіння національним ідеалам, духовно-культурним принципам, так і соціального конформізму. Багато митців, літераторів, діячів науки не поступилися своїми принципами й зазнали гоніння, репресій, загинули в таборах або від куль. Натомість та частина творчої інтелігенції, хто залишився у живих, «за велінням серця» чи у зв'язку з вимушеними обставинами, перебуваючи в лещатах сталінської системи стали на шлях ідеологічного рупора в нагнітанні соціальної непримиренності, цькуванні «буржуазних націоналістів» та інших «класово ворожих елементів», прославланні партії, її очільників, у боротьбі за «побудову комуністичного суспільства».

REFERENCES

1. Balabolchenko, A. (1989). «SVU»: sud nad perekonanniamy. *Vitchyzna*, 11, 159–179. [in Ukrainian].
2. Berdiaev, N.A. (1993). Krizis intelekta i missiya intelligentsii. *Intelligentsiya. Vlast. Narod: Antologiya*, 281–285. Moskva. [in Russian].
3. Chechel, N. (1993). *Ukrainske teatralne vidrozbennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Danylenko, V.M. (1993). Poslyennia administratyvnykh nachal v orhanizatsii kulturnoho zhyttia v Ukraini v 20–30-ti rr. ta yoho naslidky. *Teoretychni problemy vitchyznanoi istorii, istoriografii ta dzbereoznavstva*, 45–69. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Fedyukin, S.A. (1977). *Borba kommunisticheskoy partii s burzhuaznoy ideologiy v usloviyakh perekhoda k nepu*. Moskva. [in Russian].
6. Kasianov, H.V. (1990). *Derzhava i ukrainska intelibentsiia (deciaki problemy vzaiemovidnosyn u 20-kh – na pochatku 30-kh rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kasianov, H.V., Danylenko, V.M. (1991). *Stalinizm i ukrainska intelibentsiia*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kokin, S.A., Movchan, O.M. (1993). *Likvidatsiia bilshovykamy pravoerovskoi i menshovytiskoi opozytii v Ukraini v 1920–1924 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kurnosov, Yu.O. (Ed.). (1994). *Narysy istorii ukrainskoi intelibentsii (persha polovyna XX st.)*, 2. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kuzmenko, M.M. (2005). *Naukovo-pedahohichna intelibentsiia USSR 20–30-kh rr. XX st.: evoliutsiia sotsialno-istorychnoho typu (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
11. O'Konnor, T.E. (1992). *Anatolii Lunacharskiy i sovsetskaya politika v oblasti kultury*. Moskva. [in Russian].
12. Ocheretianko, V.I. (1999). *Obmezheniia intelektualnoi svobody yak odyn iz zasobiv formuvannia i funktsionuvannia totalitarnoi systemy v Ukraini (20–30-ti rr. XX st.) (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
13. Šapoval, Yu. (1990). *U ti trahichni roky: stalinizm na Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Šapoval, Yu. (1993). *Ukraina 20–50-kh rr.: storinky nenapysanoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Šapoval, Yu. (1994). *Liudyna i systema (Sbtrykby do portretu totalitarnoi doby v Ukraini)*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Šapoval, Yu. (2001). *Ukraina XX stolittia: Osoby ta podii v konteksti vazhkoj istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Šapoval, Yu. (2009). *Poliuvannia na "Valdshnepa": Rozsekrechenyi Mykola Kbyulyovyi*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Šapoval, Yu., Prystaiko, V., Zolotarov, V. (1997). *ChK–GPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Shemshuchenko, Yu.S. (1993). *Zbertvy repressiy*. Kiev. [in Russian].
20. Starovoitova, S.V. (1991). *Nespravedlyvo zabuti imena: ditachi ukrainskoi tvorchoi intelibentsii v roky kultu osoby Stalina*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Tarapon, O.A. (1999). *Stanovyshche ta diialnist literaturno-mystetskoi intelibentsii Ukrainy v umovakh ukrainizatsii (1923 – poch. 1930-kh rr.) (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Tkachenko, V.V. (2008). U leshchatakh totalitarnoho tysku: naukovi kadry Ukrainy u 20–30-ti rr. XX st. *Literatura ta kultura Polissia*, 46, 168–184. [in Ukrainian].
23. Tkachova, L.I. (1985). *Intelibentsiia radianskoi Ukrainy v period pobudovy osnov sotsializmu*. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Yaremenko, S., Revutskyi, V. (1984). *Narysy z istorii ukrainskoi kultury*, 2. Edmonton. [in Ukrainian].
25. Zhulynskiy, M. (1990). *Iz zabuttia v bezsmertia*. Kyiv. [in Ukrainian].

Iryna AVTUSHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Docent at Department of Theory and History of the State and Law,
National Transport University
(Kyiv, Ukraine), irena_avtushenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>

Natalia BUHLAI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at Department of History,
V.Sukhomlynskyi Mykolaiv National University
(Mykolaiv, Ukraine), buglay@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-4313>

Conformism and Nonconformism of the Creative Intelligentsia in Soviet Ukraine in the 1920s – 1930s: the Problem of Choice

Abstract. The purpose of the study is to analyze the socio-political conditions in which the creative intelligentsia worked in the 1920s – 1930s, to identify the main approaches to determining its place and role in society at that time, to determine the reasons that led the creative elite to conformism. **The research methodology** is based on the use of the principles of historicism, objectivity and systematicity. The problem-chronological approach was used in determining the structure of the article. **Scientific novelty.** Such a phenomenon as conformism and nonconformism among the creative intelligentsia is seen as a complex dilemma that arose as a result of the policy of the Soviet-Bolshevik government. It was established that repressions against the intelligentsia were aimed at isolating and exterminating dissidents, intimidating others and involving them in the “education of a new person” in accordance with the prevailing doctrine. It turned out that the latter was faced with a choice: to give up freedom of thought and creativity and embark on the path of conformism, or still adhere to moral principles. The conformism of the intelligentsia is seen as a protective mechanism to survive. Archival documents reproducing the mental state of artists who were forced to engage in criticism and self-criticism under difficult circumstances are being introduced into scientific circulation. Those who renounced conformism found themselves in a difficult, mostly even tragic situation. **Conclusions.** Based on the analysis of archival sources and scientific literature, it is proved that terror so intimidated integration, demoralized it, that according to the best ethical and moral-political traditions, which were always carried by the national creative elite, came conformity and social apathy. Part of the intellectuals, in order to survive in such conditions, tried to join and demonstrate the remoteness of the Bolshevik Party. In a totalitarian state, a conflict inevitably arises between the freedom of creativity and the utilitarian needs of the state. Under the political realities of that era, he decided alternatively: either the intellectual began to “create” in accordance with the ideological guidelines of the totalitarian state, or the latter destroyed him as an artist (and often – even physically).

Keywords: intelligentsia, conformism, repressions, nonconformism, creativity, dissent.